

ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНОЛОГІЇ

УДК 343.6:341(477)

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2023.30.14>

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА КАТУВАННЯ ЛЮДИНИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Алексєнко Анна Олександрівна,
orcid.org/0000-0001-6401-6990
викладач кафедри загальноправових
та соціально-гуманітарних дисциплін
(Херсонський факультет
Одеського державного університету
внутрішніх справ, м. Херсон, Україна)

В даній науковій статті було проведено порівняльний аналіз відповідальності за катування в Україні та інших країнах Світу. Першочерговими діями проведеного аналізу стало визначення самого поняття «катування», «нелюдського поводження», «такого, що принижує гідність, поводження чи покарання». Розкрито дані поняття на основі справ Європейського суду з прав людини. Наступними діями було проаналізовано міжнародні нормативно-правові акти у сфері захисту прав людини від вчинення над нею катування, нелюдського поводження, такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. В основу даного аналізу було взято Європейську конвенцію з прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права людини, Загальну декларацію прав людини, Конвенцію проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Відмічено про сучасні конституційні норми протидії катуванню в українському нормативно-правовому колі. Проаналізована відповідальність за кримінальним законодавством України за вчинення катування та наведена сучасна статистична інформація її вчинення на території України. Були виділені окремі судові справи стосовно притягнення до відповідальності за вчинення катування по відношенню до інших осіб. Проаналізовано засади відповідальності в різних країнах Світу, таких як Болгарія, Молдова, Польща, Німеччина, Італія, Велика Британія, США тощо. Вказано про вікові рамки, за якими настає відповідальність за вчинення катування в різних країнах Світу. Зазначено, що завдяки діяльності міжнародних організацій, таких як Європейський Союз і ООН, фундаментальні права людини в європейському просторі не тільки зазнали значного розвитку, але й гарантовані та захищені на високому рівні. Окремо приділено увагу сучасним подіям вчинення катувань на період з початку анексії Криму, незаконного вторгнення на Донецьку й Луганську області та збройної агресії Російської Федерації з 24 лютого 2022 року і по сьогоднішній день.

Запропоновано вдосконалення статті 127 Кримінального кодексу України в частині встановлення відповідальності за катування шляхом бездіяльності та мовчазної згоди, а також в частині врахування обтяжуючої обставини, як спричинення при катуванні тяжких тілесних ушкоджень, або смерті людини.

Ключові слова: катування, нелюдське поводження, відповідальність за кримінальне правопорушення, приниження гідності, тортури.

RESPONSIBILITY FOR TORTURE OF A PERSON: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE LEGISLATION OF UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES

Aleksieienko Anna Oleksandrivna,
orcid.org/0000-0001-6401-6990
Teacher of the Department of General
Law and Social and Humanitarian
Disciplines (Kherson Faculty of Odessa
State University of Internal Affairs,
Kherson, Ukraine)

In this scientific article, a comparative analysis of responsibility for torture in Ukraine and other countries of the world was carried out. The primary actions of the conducted analysis became the definition of the concept of "torture", "inhuman treatment", "behavior or punishment that degrades human dignity". These concepts are revealed based on the cases of the European Court of Human Rights. The following actions analyzed the international normative legal acts in the field of protection of human rights against torture, inhuman treatment, such as degrades dignity, treatment or punishment. This analysis was based on the European Convention on Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, the Universal Declaration of Human Rights, the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment and Punishment. It is noted about the modern constitutional norms of combating torture in the Ukrainian regulatory and legal framework. The responsibility under the criminal legislation of Ukraine for the commission of torture is analyzed and modern statistical information on its commission on the territory of Ukraine is provided. The principles of responsibility in different countries of the world, such as Bulgaria, Moldova, Poland, Germany, Italy, Great Britain, the USA, etc., have been analyzed. The age limits for committing torture in different countries of the world are specified. It is noted that thanks to the activities of international organizations, such as the European Union and the UN, fundamental human rights in the European space have not only undergone significant development, but are also guaranteed and protected at a high level. It is proposed to improve Article 127 of the Criminal Code of Ukraine in terms of establishing liability for torture through inaction and tacit consent, as well as in terms of taking into account an aggravating circumstance, such as causing severe bodily harm or death during torture.

Key words: torture, inhuman treatment, protection of human rights, European system of human rights protection, responsibility for a criminal offense, humiliation, torture.

Актуальність. Демократичність будь-якої державі вимірюється рівнем захисту прав і основоположних свобод людини. Не є винятком і нормативно-правова сфера. В цьому плані, держава має враховувати всі положення міжнародного законодавства стосовно захисту прав і основоположних свобод людини, змінювати національне законодавство позбуваючись при цьому явно недемократичних норм, створювати якісні та сприятливі умови життєдіяльності людини й її захисту від правопорушень,

як з боку інших людей так і з боку державних, правоохоронних органів, військових структур.

Особливо важливого значення в сфері гуманності й демократичності держави набуває питання захисту людини від катування. Саме заборона катувань чи нелюдського або такого, що принижує гідність людини діяння є однією з основних гарантій безпеки людини й дотримання її прав. Важливо також пам'ятати, що заборона катування може бути закріплена законодавством, однак на практиці не всі країни притягують до відповідальності таких правопорушників, що й свідчить про рівень демократичності даних держав і їхній рівень тоталітаризму.

Мета цієї роботи полягає у порівнянні відповідальності за катування людини в Україні та інших країнах світу.

Виклад основного матеріалу. На початку нашого дослідження слід надати тлумачення поняттю «катування», «нелюдського поводження», «такого, що принижує гідність, поводження чи покарання».

Так, щодо поняття «катування» то перші спроби були зроблені ще в 1967–1969 роках в Рішенні Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) «Грецька справа» та було розширено вже 1978 року у рішенні ЄСПЛ по справі «Ірландія проти Сполученого Королівства». У цих справах, під катуванням розуміли навмисне нелюдське поводження, що призводить до серйозних і тяжких страждань. Поняття «нелюдське поводження» розглядалося як діяння, через яке людині спричинено сильних фізичних чи розумових страждань, а поводження чи покарання, що принижує гідність, трактувалося як знущання, яке має викликати в жертви почуття страху, страждання і власної неповноцінності, а також принизити її гідність, зламати її фізичний і моральний опір [1; 2].

Саме заборона катування закріплена в наступних міжнародних нормативно-правових актах, як: Європейська конвенція з прав людини (далі – ЄКПЛ); Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (далі – Пакт); Загальна декларація прав людини; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання тощо.

Так, катування закріплене в ст. 3 ЄКПЛ, ст. 7 Пакту, ст. 5 Загальної декларації прав людини, в цих актах вказано, що нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню [3–5].

Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання надає своє визначення терміну «катування», під ним слід розуміти «будь яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особи чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. В цей термін не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково» [6].

На нашу думку, вищезазначене розтлумачення терміну «катування» є найбільш вдалим, оскільки воно роз'яснює сам термін катування, умови його застосування, охоплює осіб, які можуть його вчинити та їхні мотиви й те, що особа відчуває під час вчинення проти неї катування.

Перейдемо до аналізу нормативної бази протидії катуванням в Україні. Відповідно до ст. 28 Конституції України кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не

може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню [7].

Основні засади протидії катуванню в українському законодавстві закріплені в положеннях Кримінального кодексу України (далі – КК України). Саме за цими положеннями встановлена відповідальність за катування по відношенню до людини в Україні.

Катуванням, відповідно до ст. 127 КК України визнається будь-яке умисне діяння, спрямоване на заподіяння особі сильного фізичного болю чи морального страждання, вчинене з метою примусити її чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати інформацію чи зізнання, або з метою покарати її чи іншу особу за дії, вчинені нею або іншою особою чи у вчиненні яких вона або інша особа підозрюється, або з метою залякування її або інших осіб [8].

Дане діяння карається позбавленням волі на строк від трьох до шести років, а при наявності обтяжуючих обставин, у вигляді повторності, попередньої змови групою осіб, дискримінації, вчинення представником іншої держави може становити у вигляді позбавлення волі на строк від п'яти до дванадцяти років.

Проте, за кримінальним законодавством, а саме відповідно до ч. 5 ст. 49, ч. 6 ст. 80 КК України за вчинення та засудження за катування, передбаченого ч. 3 ст. 127 КК України давність не застосовується. Також за вчинення катування може бути призначено більш м'яке покарання, ніж передбачено законом, або взагалі звільнено від відбування покарання з випробуванням (ч. 1 ст. 69 та ч. 1 ст. 75 КК України) [8].

Як приклад можемо навести Вирок Черкаського районного суду Черкаської області від 16.06.2021 р. у справі № 707/2082/17 де за вчинення катування за ч. 2 ст. 127 КК України та за діяння ч. 2 ст. 146 КК України (незаконне позбавлення волі та викрадення людини, вчинене групою осіб) суд засудив правопорушників та звільнив їх від відбування покарання встановивши іспитовий строк на 2 роки на підставі статей 75, 76 КК України [9].

Цікавим також є приклад вчинення катування правоохоронними органами України. Таким є Рішення по справі ЄСПЛ «Бекетов проти України» від 19.02.2019 р., в якому заявник скаржився на жорстоке поводження з боку працівників правоохоронних органів, яке було вчинене у вигляді катування під час перебування ним під їхнім контролем у відділі поліції. Як висновок ЄСПЛ постановив, що було порушено ст. 3 та ст. 13 ЄКПЛ та зобов'язав Україну виплатити заявнику 11700 євро [10].

Слід також навести статистичну інформацію вчинення катування на території України в різні роки. За офіційною інформацією з вебсайту Генеральної прокуратури України можемо навести наступні цифри: 2017 рік – 82 правопорушення, серед них жодного судового вироку; 2018 рік – 163 правопорушення, 2 судових рішення; 2019 рік – 96 правопорушень, 4 судових рішення; 2020 рік – 80 правопорушень; 2021 рік – 38 правопорушень. Але, якщо брати й інші статті КК України, які підлягають під міжнародне визначення катувань (зловживання владою, перевищення влади та службового становища, примушення давати свідчення) то таких правопорушень в Україні реєструється по декілька тисяч, як приклад у 2017 році – 9847 правопорушень, 2018 – 8642 правопорушення, 2019 – 2413 правопорушень [11].

Відносно новою є норма, яка була прийнята нашою країною у зв'язку зі збройною агресією російської федерації. Цією нормою є ст. 43-1 КК України, за якою не визнається кримінальним правопорушенням діяння (дія або бездіяльність), вчинене в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту та спрямоване на відсіч та стримування збройної агресії російської федерації або агресії іншої країни, якщо це заподіяло шкоду життю або здоров'ю особи, яка здійснює таку агресію, або заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам. Однак дане діяння не визнається

кримінальним правопорушенням за умови відсутності ознак катування, що заборонено міжнародним правом [9].

Натомість, велика кількість інформаційних джерел про статистичні дані вчинення катувань на період з початку анексії Криму, незаконного вторгнення на Донецьку й Луганську області та збройної агресії російської федерації з 24 лютого 2022 року і по сьогоднішній свідчать про вчинення декількох тисяч катувань російськими військовими по відношенню до наших громадян, що безумовно є актом звірства та невиконання міжнародних правових норм захисту прав людини і її основоположних свобод та принципів ведення війни з боку ворожої держави.

Перейдемо до дослідження відповідальності за катування людини в інших країнах світу.

Почнемо з наших найближчих сусідів. Так, наприклад в Конституції Республіки Молдови вказано, що держава гарантує кожній людині право на життя і на фізичну і психічну недоторканність; ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність покаранню або ставленню. Щодо відповідальності то відповідно до ст. 166-1 КК Республіки Молдови катування карається позбавленням волі на строк від двох до шести років, а при наявності найсуворіших обтяжуючих обставин можуть каратися у вигляді позбавлення волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років із позбавленням права займати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років [12; 13].

За ст. 40 Конституції Республіки Польщі ніхто не може бути підданий катуванню або жорстокому, нелюдському чи принизливому поводженню і покаранню. Забороняється застосування тілесних покарань. За КК Республіки Польщі катування посягає одночасно на мир, людство та військові відносини, свободу, правосуддя, за нього передбачена окрема відповідальність за катування військовослужбовців чи військовополонених [14, с. 23; 15, с. 68–69].

В Республіці Болгарія катування одночасно посягає як на особу (її здоров'я чи права та свободи) та правосуддя, так і на мир, безпеку людства, військові відносини, міжнародний правопорядок. За КК Республіки Болгарія катування визнається як тілесне ушкодження та за нього передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років, а максимальний термін від п'яти до п'ятнадцяти років [16].

Стаття 2 Конституції Німеччини свідчить, що кожен має право на розвиток своєї особистості, якщо воно не порушує прав інших і не зазіхає на конституційний лад або моральний закон. Кожен має право на життя і на особисту недоторканність. За кримінальним уложенням ФРН відповідальність за катування настає тільки за мордування осіб, що перебувають під опікою. Відповідальність за дане діяння закріплено п. 225 уложення, за нього передбачена відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк не менше ніж один рік [17; 18].

У Конституції Італії (стаття 13) закріплена непорушність свободи особистості. Будь-який фізичний і моральний примус щодо осіб, які зазнали тим чи іншим обмеженням волі, підлягає покаранню. В КК Італії катування відноситься до умовно репрезентованих певних діянь, що посягають на систему правосуддя, а також на особу, однак прямо до катування такі діяння не відносяться. За них передбачена відповідальність у вигляді позбавлення волі [19; 20].

Нормами про заборону катувань англо-саксонських держав, такі як Велика Британія, США та Австралія, також передбачена відповідальність у вигляді позбавлення волі.

Так, за пунктом 113-С федерального КК США передбачено покарання у вигляді штрафу, або позбавлення волі на строк не більше ніж двадцять років, або обидва покарання, а якщо у зв'язку з катуванням настане смерть іншої особи то до правопорушника

буде застосовано покарання у вигляді смертної кари, або довічного позбавлення волі, або позбавлення волі на будь-який строк років визначений судом [21].

В ст. 134 Закону Великої Британії про кримінальну юстицію розташовані норми відповідальності за катування. За кримінальним законодавством Великої Британії катування посягає на сферу службової діяльності, так само, як і на особу, її життя та здоров'я, честь, гідність тощо. Також, будь-які прояви дискримінації, включаючи расову й статеву є обтяжуючою обставиною катування [22].

За дослідженнями А. В. Савченка «у державах мусульманської правової сім'ї кримінальна відповідальність за правопорушення заснована на нормах шаріату, одним з головних завдань якого є охорона особи від злочинних посягань з мето забезпечення стабільності та безпеки суспільства. При цьому мусульманське кримінальне право засноване передусім на різниці між твердо встановленими (худу) та дискреційними (тазір) покараннями» [23, с. 81–82].

Дуже цікавим є також вік за який настає відповідальність за вчинення катування в різних країнах світу. Як стверджує Я. І. Гилянський кримінальна відповідальність може наставати з: 10 років (кримінальне законодавство Великої Британії та США, КК Австралії, КК Швейцарії); 12 років (КК Голландії); 13 років (КК Франції); 14 років (КК Албанії, КК ФРН, КК Японії); 16 років (КК РФ, КК РБ); 17 років (КК Польщі). У більшості держав ЄС вік кримінальної відповідальності становить від 13 до 18 років, тоді як в Індії, Ірландії та Сінгапурі – з 7 років [24, с. 121].

Висновки. Отже, за вчинення катування по відношенню до людини в багатьох країнах світу передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на різні строки, в деяких країнах також за дані діяння, якщо вони спричинили тяжкі обставини, або смерть людини може каратися й смертною карою. Деякі країни, в основному з тоталітарним режимом фактично та юридично закріплюють відповідальність за катування в своїх нормативних актах, однак вони зберігаються лише «на бумазі», насамперед ж в таких державах панує негласне схвалення таких дій з боку держави через правоохоронні органи з метою тиску на підозрюваних.

Захист прав людини є одним із першочергових завдань не лише національних держав, а й міжнародних інституцій. Завдяки діяльності міжнародних організацій, таких як Європейський Союз і ООН, фундаментальні права людини в європейському просторі не тільки зазнали значного розвитку, але й гарантовані та захищені на високому рівні.

Проаналізовані нормативні-акти свідчать про необхідність вдосконалення ст. 127 КК України, а саме в межі встановлення відповідальності за катування шляхом бездіяльності та мовчазної згоди, як про це вказано в Конвенції проти катувань та інших жорстоких нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Також, в ст. 127 КК України відсутні обтяжуючі обставини, які б закріплювали найсуворішу санкцію за катування, якщо б вона спричинили тяжкі тілесні ушкодження, або смерть людини.

Список використаних джерел:

1. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Грецька справа». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-167795%22%5D%7D> (дата звернення: 09.03.2023 р.).
2. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» від 18.01.1978 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22docname%22:%5B%22ireland%20v.%20united%20kingdom%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-57-506%22%5D%7D> (дата звернення: 09.03.2023 р.).

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. Ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 14.03.2023 р.).
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043/ed19731019#Text (дата звернення: 09.03.2023 р.).
5. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 14.03.2023 р.).
6. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984 р. Ратифікована Указом Президії ВР № 3484-XI від 26.01.1987 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085/ed19981113#Text (дата звернення: 09.03.2023 р.).
7. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80> (дата звернення: 10.03.2023 р.).
8. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 27.01.2023 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 10.03.2023 р.).
9. Вирок Черкаського районного суду Черкаської області від 16.06.2021 р. у справі № 707/2082/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98214994> (дата звернення: 11.03.2023 р.).
10. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Бекетов проти України» від 19.02.2019 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d19#Text (дата звернення: 11.03.2023 р.).
11. Офіційний вебсайт Генеральної прокуратури України. Статистична інформація про стан злочинності та результати прокурорсько-слідчої діяльності. URL: <https://old.gr.gov.ua/ua/statinfo.html> (дата звернення: 11.03.2023 р.).
12. Конституція Республіки Молдова від 29.07.1994 р. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?id=311496&lang=2> (дата звернення: 12.03.2023 р.).
13. Кримінальний кодекс Республіки Молдова від 18.04.2002 р. Дата оновлення: 02.02.2023 р. URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30394923&show_di=1 (дата звернення: 12.03.2023 р.).
14. Конституція Польської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала) / В.М. Шаповал. Київ: Москаленко О.М., 2018. 82 с.
15. Кримінальний кодекс Республіки Польща / під ред. В. Л. Менчинського. Переклад на українську мову В. С. Станіч. Київ: ОВК, 2016. 138 с.
16. Кримінальний кодекс Республіки Болгарія від 01.05.1968 р. Станом на 05.07.2017 р. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/text/445836> (дата звернення: 12.03.2023 р.).
17. Конституція Федеративної Республіки Німеччина від 23.05.1949 р. URL: https://www.1000dokumente.de/?c=dokument_de&dokument=0014_gru&l=ru&object=translation (дата звернення: 12.03.2023 р.).
18. Кримінальне уложення Федеративної Республіки Німеччина від 13.11.1998 р. URL: http://rawunsch.de/images/Ugolovnyiyi_Kodeks.pdf (дата звернення: 12.03.2023 р.).
19. Конституція Італійської Республіки від 1947 р. URL: <https://www.slideshare.net/CentrePravo/ss-122256638> (дата звернення: 14.03.2023 р.).
20. Кримінальний кодекс Італійської Республіки від 19.10.1930 р. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/text/479247> (дата звернення: 14.03.2023 р.).
21. Федеральний Кримінальний кодекс США від 25.06.1948 р. URL: <https://uscode.house.gov/view.xhtml?jsessionid=33B1BE8BC7C72680CB9C8C8781B8AC99?req=granul>

eid%3AUSC-prelim-title18&saved=%7CZ3JhbnVsZWlkOIVTQy1wcmVsaW0tdGl0bGUxOC1zZWN0aW9uMjA3MQ%3D%3D%7C%7C%7C0%7Cfalse%7Cprelim&edition=prelim (дата звернення: 14.03.2023 р.).

22. Закон Великобританії про кримінальну юстицію. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/33/so> (дата звернення: 14.03.2023 р.).

23. Кримінальна відповідальність за катування в Україні та зарубіжних країнах: навч. посіб. / за заг. ред. д.ю.н., проф. А. В. Савченка. Київ.: Видавничий дім «Кондор», 2018. 240 с.

24. Гілінський Я. І., Мілюков С. Ф. З якого віку можна притягати до кримінальної відповідальності. 2012. С. 121-125.